AWLV-Nieuwsbrief – juni 2020

Redactie: Joanneke van den Engel-Hees nummer 46

Van de redactie

Na deze lange stille periode thuis is het hoog tijd voor een update over de stand van zaken over de AWLV en de archeologie van Leidschendam-Voorburg. Wat kan er nog wel en wat gaat er helaas niet door? We beginnen deze nieuwsbrief dan ook met een paar praktische zaken vanuit het bestuur. Gelukkig zorgt deze coronacrisis voor hele creatieve oplossingen, zodat sommige evenementen en activiteiten, al dan niet uitgesteld, soms op een aangepaste of digitale manier alsnog door kunnen gaan.

Veel aandacht gaat in deze nieuwsbrief uit naar de Limes, wat natuurlijk alles te maken heeft met de nominatie als UNESCO-Werelderfgoed afgelopen januari. In juli 2021 valt de beslissing of de Neder-Germaanse Limes inderdaad door UNESCO op de lijst gezet gaat worden. Spannend, zeker ook voor Leidschendam-Voorburg!

Mooie vondsten om over te berichten zijn er ook. Op het terrein van de voormalige betoncentrale Mebin kwam een mooi reclamebord tevoorschijn uit het begin van de 20e eeuw. En Wim van Horssen schreef een lezenswaardige bijdrage over enkele koten uit de oude opgravingen van de Schoolstraat die momenteel onder zijn leiding uitgewerkt worden.

Ik wens u veel leesplezier!

Joanneke van den Engel-Hees

Corona: werkavonden

Net als overal in Nederland zitten ook de leden van de AWLV al sinds half maart thuis in verband met de coronamaatregelen. Er zijn al drie maanden geen werkavonden meer. Slechts enkele 'die-hards' met een eigen sleutel zijn – met onderlinge afstand – nog af en toe bezig met de vondstverwerking in de werkruimte. Vanwege de beperkte ruimte en de problemen om voldoende afstand te houden bij meer dan vijf mensen tegelijk, heeft het bestuur helaas besloten dat er in elk geval **tot 1 september** nog geen werkavonden zullen zijn. Natuurlijk missen we de gezelligheid en ligt het werk nu grotendeels stil, maar ook gezien de gemiddelde leeftijd van onze leden, vindt het bestuur het voorlopig nog niet verantwoord om bijeen te komen. We hopen in het najaar weer te kunnen opstarten en iedereen eindelijk weer te zien! We wensen jullie allen veel sterkte in deze moeilijke tijd. Geniet vooral van het mooie weer!

Het bestuur

Algemene Ledenvergadering

In verband met de corona-uitbraak is onze Algemene Ledenvergadering in april niet doorgegaan. Aangezien het jaarverslag toch goedgekeurd zal moeten worden door de leden, ook in verband met onze subsidie-aanvraag bij de gemeente, heeft het bestuur besloten om alle stukken digitaal aan de leden toe te sturen ter beoordeling.

Op **woensdag 1 juli om 20.00 uur** houden we een – beperkte – **digitale** Algemene Ledenvergadering via Google Meet. Dan zal het jaarverslag kort toegelicht worden en is er gelegenheid voor vragen en opmerkingen. De uitnodiging met de vergaderlink zal kort van tevoren per email toegestuurd worden.

Google Meet is een gebruiksvriendelijk programma.

Laptop of PC: U kunt de toegestuurde link gewoon openen in de webbrowser. U hebt geen Google-account nodig. U kunt gemakkelijk deelnemen aan de vergadering door de instructies op het scherm te volgen. Zorg dat het programma toegang heeft tot uw microfoon en camera.

Telefoon of tablet: U hebt de app van Google Meet nodig. En vermoedelijk ook een Google-account.

Het bestuur

Corona: evenementen

Veel activiteiten zijn de afgelopen tijd afgelast, zoals de Erfgoeddag 'Vrijheid aan de Vliet' op 18 april, waar ook de AWLV een bijdrage aan had zullen leveren. De GeoWeek voor scholieren is uitgesteld naar het najaar (28 september tot en met 9 oktober).

Andere evenementen zijn voor zover mogelijk digitaal georganiseerd. Van 25 april tot en met 3 mei vond de eerste online editie van de Nationale Romeinenweek plaats, een leuk en succesvol evenement met heel veel verschillende creatieve bijdragen over Romeins Nederland.

Ook het komend najaar zal een stuk rustiger worden dan we gewend zijn:

Het Cultureel Zomerfestival eind augustus gaat niet door.

De landelijke Open Monumentendagen op 12-13 september zullen wel doorgaan, maar met de nodige beperkingen en creatieve (digitale) oplossingen.

Over de Vlietdagen in september is nog geen duidelijkheid.

De Nationale Archeologiedagen zijn verplaatst naar 18-20 juni 2021.

De 50e editie van de Reuvensdagen op 19 en 20 november kan niet doorgaan en wordt verplaatst naar volgend jaar. In plaats daarvan wordt een online minicongres georganiseerd, de Reuvens-Digi-Dagen.

Ook onze plannen om als AWLV weer een symposiummiddag te organiseren, hebben we in de koelkast gezet tot volgend jaar.

Joanneke van den Engel-Hees

Nominatiedossier Limes aangeboden aan UNESCO in Parijs

Op 9 januari 2020 is het nominatiedossier over de Neder-Germaanse Limes – de voormalige grens van het Romeinse Rijk – aangeboden aan Dr. Mechtild Rössler, directeur van het Werelderfgoedcentrum van UNESCO in Parijs.

Het nominatiedossier is samen met de Duitse deelstaten Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts en de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland opgesteld. In juli 2021 zal UNESCO besluiten of dit deel van de Limes wel of niet op de Werelderfgoedlijst wordt geplaatst en bepalen of Nederland en Duitsland er dan een werelderfgoed bij hebben.

De Neder-Germaanse Limes – de voormalige grens van het Romeinse Rijk – is een uniek en onvervangbaar monument met universele waarde voor de mensheid. Daarom wordt deze grens door Nederland en ook namens Duitsland voorgedragen voor plaatsing op de UNESCO-Werelderfgoedlijst.

De noordelijke 'Limes' (het Latijnse woord voor grens) van het Romeinse Rijk liep tweeduizend jaar geleden dwars door Nederland, langs de Rijn. Om deze grens (onderdeel van de langere grens door Europa, het Midden-Oosten en Noord-Afrika) te beschermen bouwden Romeinen hier onder andere wachttorens en legerkampen. De buitengrens van het Romeinse Rijk doorsnijdt een groot aantal landen. Met 19 vindplaatsen in Nederland en 25 in Duitsland nomineert Nederland daarom ook namens Duitsland.

Vermelding op de UNESCO-Werelderfgoedlijst is een internationaal teken van waardering. Het onderstreept dat dit monument als onvervangbaar en uniek wordt beschouwd voor de wereldgemeenschap. Als erfgoed aan de lijst (momenteel staan er tien Nederlandse werelderfgoederen op) wordt toegevoegd, betekent dit dat nationale overheden zich moeten inspannen voor het behoud van het erfgoed. Duitsland en Nederland blijven ervoor zorgen dat mensen ook in de toekomst van dit Romeins erfgoed kunnen genieten.

In Leidschendam-Voorburg mogen we dubbel trots zijn op deze nominatie voor UNESCO Werelderfgoed, aangezien we met maar liefst twee vindplaatsen vertegenwoordigd zijn: de Romeinse stad Forum Hadriani en het Kanaal van Corbulo! Dit najaar zal een delegatie van ICOMOS (International Council on Monuments

and Sites) een bezoek brengen aan alle vindplaatsen in het nominatiedossier.
De onderdelen van het nominatiedossier zijn hier te downloaden:
https://www.romeinen.nl/romeinse-limes/nominatiedossier.

Op weg naar de muur van keizer Hadrianus
Op 18 december 2019 presenteerde AWLV-lid Claudia Vandepoel tijdens een drukbezochte bijeenkomst in het Rijksmuseum van Oudheden haar tweede boek met Romeinse recepten: *Op weg naar de muur van keizer Hadrianus. Reizen en koken langs de Romeinse Limes*.

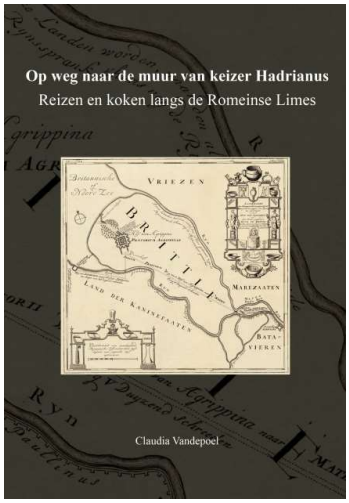

Claudia neemt de lezer mee van Xanten naar de Muur van Hadrianus in Engeland en laat ons kennismaken met de lokale gerechten op deze reis. Het boek is een culinair reisverhaal met recepten uit de Romeinse tijd. Het speelt zich af in het jaar 129 A.D., als keizer Hadrianus de scepter zwaait. Er is uitgebreide aandacht voor de scheepvaart in die tijd en de verschillende kooktechnieken. Veel van de voorwerpen in het verhaal zijn gevonden bij archeologische opgravingen. Natuurlijk brengen de hoofdpersonen ook een bezoek aan Forum Hadriani, Romeins Voorburg.
De recepten ter plaatse zijn gebaseerd op gegevens uit archeologisch-botanisch onderzoek. Ter afsluiting van ieder hoofdstuk worden enige gerechten genoemd die achterin het boek als recept worden besproken, inclusief een foto ter illustratie van het eindresultaat en een bronvermelding.

Claudia Vandepoel heeft in 2005 haar bedrijf *De Historische Keuken* opgericht met het doel om de mensen van nu de smaak van het verleden te laten proeven. Ze geeft lezingen en proeverijen over de kooktechnieken uit lang vervlogen tijden. In 2013 kwam haar eerste Romeinse kookboek uit: *Sapor Limitis, de smaak van de Limes*.
Het boek kost € 19,95 en is verkrijgbaar in de boekhandel.

Nieuw boek over de limes in Nederland
Onlangs verscheen bij uitgeverij Matrijs een nieuw boek over de limes, onder de titel *Romeinen langs Rijn en Noordzee. De limes in Nederland*. Het boek is geschreven door Paul van der Heijden, met medewerking van Evert van Ginkel, en uitgegeven in samenwerking met de AWN – Vereniging van vrijwilligers in de archeologie.

Aan het begin van onze jaartelling liep de grens van het Romeinse Rijk, de limes, dwars door het huidige Nederland. Deze limes, die de loop van de Rijn volgde, vormde eeuwenlang de scheiding met de gebieden waar Germaanse stammen leefden. De Romeinen legden er forten, wachttorens, wegen en havens aan en er ontstonden belangrijke handelscentra. Door de grote mobiliteit binnen het Romeinse rijk en contacten met de 'barbaren' aan de overkant, ontstond er een mengelmoes van lokale en Romeinse culturen. In de vijfde eeuw kwam er een eind aan deze bijzondere periode uit de Nederlandse geschiedenis.

Tegenwoordig vormt de limes een belangrijk archeologisch monument dat volop in de belangstelling staat, maar nauwelijks zichtbaar is omdat het grotendeels ondergronds ligt. Sporen van het limesfort van Valkenburg, teruggevonden wegen bij Utrecht en resten van villa's in de omgeving van Nijmegen leveren ons een schat aan details over Romeinse infrastructuur, techniek, handelscontacten en nog veel meer. Met nieuwe visualisaties wordt deze belangrijke Romeinse linie langzaamaan steeds zichtbaarder.
Romeinen langs Rijn en Noordzee. De limes in Nederland biedt een volledig en toegankelijk overzicht van de rijke geschiedenis van de Romeinse limes in Nederland en aangrenzende gebieden. Het boek laat zien hoe de limes zich hier ontwikkelde van geïsoleerde voorpost tot een aaneengesloten linie met een dichtbevolkt achterland. Aan de hand van foto's, plattegronden en reconstructietekeningen komt een fascinerende wereld tot leven, die in de afgelopen jaren uitgebreid is blootgelegd door archeologen.

Prijs: € 19,95, verzendkosten: € 2,49.

Gratis bij een nieuw lidmaatschap van de AWN, à € 55,- per jaar. Daarvoor ontvangt u vier keer per jaar het tijdschrift Archeologie in Nederland en het AWN Magazine, naast toegang tot alle AWN-activiteiten, opgravingen, etc.
Zie www.awn-archeologie.nl of neem contact op via secretaris@awn-archeologie.nl.

Romeinen langs de Rijn
De musea zijn weer open! En dus kunnen we nu alsnog gaan genieten van de nieuwe familietentoonstelling *Romeinen langs de Rijn, Leven langs de Romeinse grens in Nederland* in het Rijksmuseum van Oudheden.
Zo'n tweeduizend jaar geleden waren de Romeinen de baas in het zuiden van Nederland. De Rijn vormde de noordelijke grens van het Romeinse Rijk: de limes. In de familietentoonstelling *Romeinen langs de Rijn* ontdekt jong en oud hoe het leven langs de grensrivier er in die tijd uitzag.

Wie denkt dat langs de Rijn alleen soldaten in forten woonden, heeft het mis. Ook de gezinnen van de soldaten woonden in de forten en de dorpjes eromheen: vrouwen, kinderen en bedienden. Bovendien waren hier handelaren te vinden, en ambachtslieden die zaken deden met het leger.
In de tentoonstelling verken je het leven van alledag langs de grens. Je ziet en hoort verhalen over soldaten en families, bouw- en kookkunsten, spellen en vermaak, verbroedering en ruzies. Ook voor kinderen is er veel te doen en te ontdekken, met spellen door de hele tentoonstelling en een doe-boekje vol opdrachten en hersenkrakers.
De belangrijkste onderdelen van *Romeinen langs de Rijn* zijn natuurlijk de archeologische vondsten uit forten en omliggende dorpjes. Het zijn er meer dan driehonderd. Je ziet zwaarden en helmen, maar ook speelgoed, babyflesjes, kinderschoentjes, godenbeeldjes en damessieraden. Persoonlijke bezittingen brengen de Romeinse soldaten dichtbij, zoals bekers met ingekraste soldatennamen en het diploma van een militair.
Vrijwel alle voorwerpen in de tentoonstelling zijn gevonden in provincies waar de Romeinse grens doorheen liep: Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Ze zijn opgegraven bij de Romeinse forten en de omliggende dorpen. Vele ervan zijn nu voor het eerst te zien.

Een van de opvallendste objecten is een kostbare grafsteen voor een vrouwelijke bediende. De vrouw heette Salvia Fledimella. Haar voormalige baas liet na haar dood de grafsteen oprichten. Andere bijzonderheden zijn een bronzen ruiterhelm met een adelaarskop, en de vondsten uit het graf van een vermoorde soldaat van Romeinse hulptroepen. Hij is in volledige militaire uitrusting in een waterput terechtgekomen, inclusief zilveren dolk en gordel.
Speciaal voor families is er een doe-boekje (€ 2,95). Door samen te puzzelen en te speuren verkennen jullie het Romeinse grensgebied. Jullie zijn 'nieuwe inwoners' en moeten daarom inburgeren. Iedereen krijgt een Romeinse naam en jullie maken kennis met de taal van de Romeinen (het Latijn) en hun gewoontes. En ga vooral ook een kijkje nemen bij de virtuele 'vervloekingsput'.
De tentoonstelling is te zien tot en met 28 februari 2021. Vanwege de coronarichtlijnen is reserveren van uw museumbezoek verplicht. Zie www.rmo.nl.

Bronzen ruiterhelm, 2e-3e eeuw na Chr., uit Vechten (Rijksmuseum van Oudheden).

Ontsluiting dagboeken Reuvens afgerond

Met enige vertraging ging afgelopen februari het eerder aangekondigde project van de transcriptie van de opgravingsdagboeken van Caspar Reuvens dan toch van start. C.J.C. Reuvens heeft tussen 1827 en 1834 resten van de Romeinse stad Forum Hadriani opgegraven in Voorburg. Tijdens de opgraving liet hij per dag opschrijven welke Romeinse resten hij ontdekte. In deze dagboeken staat ontzettend veel informatie, maar door het vroege overlijden van Reuvens heeft hij het helaas nooit kunnen publiceren.

Reuvens met zijn assistent Leemans en een tekenaar op de opgraving op Arentsburg (Rijksmuseum van Oudheden).

Via www.velehanden.nl, een website waarop het publiek kan meehelpen met het digitaal ontsluiten van archieven, konden mensen meewerken aan de transcriptie van zijn opgravingsdagboeken. De informatie uit de dagboeken kan nu gemakkelijker gebruikt worden voor toekomstig onderzoek naar Forum Hadriani. De 387 scans zijn door 65 deelnemers al binnen een maand geheel verwerkt en door de controleurs gecheckt op fouten.
De dagboeken zullen ook centraal komen te staan in een reizende tentoonstelling over Reuvens en zijn opgraving die door heel de provincie Zuid-Holland te zien zal zijn.
Joanneke van den Engel-Hees

Cursussen over erfgoed en archeologie

Slaat de verveling inmiddels toe in deze lange periode van thuiszitten? Wist u dat er allerlei interessante cursussen bestaan over archeologie en erfgoed, waarvan er ook steeds meer gratis online toegankelijk zijn? Een paar voorbeelden:

- **Erfgoedhuis Zuid-Holland**: organiseert cursussen voor vrijwilligers bij erfgoedinstellingen, informatiebijeenkomsten voor gemeenteambtenaren, netwerkdagen voor geïnteresseerden in molens en archeologie en studiedagen rond trends en ontwikkelingen in de erfgoedsector.
  www.erfgoedhuis-zh.nl
- **AWN**: de commissie deskundigheidsbevordering van de AWN organiseert cursussen en studiedagen voor leden van de AWN en geassocieerde verenigingen. Deze activiteiten worden doorgaans via email aangekondigd bij de AWLV-leden.

- **ErfgoedAcademie**: organiseert o.a. praktijkgerichte cursussen over erfgoed en ruimtelijke ontwikkelingen. Veelal betaalde cursussen voor erfgoedprofessionals, maar ook enkele gratis webinars. www.erfgoedacademie.nl
- **MOOCs en gratis online cursussen**: Massive Open Online Courses (MOOCs) zijn grootschalige, gratis, open en online cursussen. De cursussen kunnen worden gevolgd door iedereen met belangstelling voor het onderwerp. Het maakt dus niet uit hoe oud je bent, of welke vooropleiding je hebt gehad - iedereen kan deelnemen! Je kunt zelf kiezen wanneer je de cursus wilt volgen en hoeveel tijd je per keer met de cursus wilt besteden. Deze website geeft een uitgebreid overzicht van cursussen van verschillende aanbieders: www.mooc-list.com/tags/archaeology

Joanneke van den Engel-Hees

Activiteiten afgelopen najaar

Door alle corona-stilte zouden we bijna vergeten dat we het niet altijd zo rustig hebben. Afgelopen najaar was de AWLV ronduit druk met alle (publieks)activiteiten die op het programma stonden. Een paar weken na de presentatie van ons fraaie nieuwe boekje 'Spitten in de tuin van de bovenmeester' stonden de Vlietdagen al voor de deur, met op 21 september ons zeer geslaagde symposium "Romeinse waterwegen in Zuid-Holland". Tegelijk met en aansluitend bij het symposium organiseerden we een kleine pop-up tentoonstelling over het Kanaal van Corbulo in Museum Swaensteyn, met de maquette van de aanleg van het kanaal. Met veel dank aan Vian Gast voor haar inzet om dit mogelijk te maken!

Wethouder Astrid van Eekelen (in het wit) opende het symposium (foto: Ot Douwes).

Tijdens de Nationale Archeologiedagen op 12 en 13 oktober gaf Wim van Horssen in onze werkruimte twee gewaardeerde workshops over het determineren van aardewerk uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

En zondag 10 november gingen we zelf met een groep leden en aanhang op stap voor een gezellige en interessante excursie naar Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn, waar we onder andere natuurlijk het geconserveerde Romeinse schip hebben bewonderd en de vele vondsten in het museum.

Uitgebreidere verslagen en foto's van deze activiteiten kunt u teruglezen in de nieuwsberichten op onze website, www.awlv.nl.

Joanneke van den Engel-Hees

Aardewerk sorteren tijdens de Nationale Archeologiedagen (foto: Vian Gast).

Groepsfoto rondom 'De propeller van de Leidsche Rijn' (foto: Vian Gast).

Vondst geëmailleerd reclamebord

Op maandag 11 november is door één van onze leden dit reclamebord gevonden op het terrein van de voormalige betoncentrale Mebin aan de Nieuwe Havenstraat 5 te Voorburg. Het lag op een diepte van ongeveer 1,8 m. in een begraven huisvuillaag. Deze laag bevat materiaal (aardewerkscherven, pannen, leer, medicijnflesjes, etc.) uit de periode 1910–1930.

Reclamebord voor Kahrel's Thee (foto: Martin van Rijn).

Het bord is in goede conditie. De gehele emaillelaag is intact en er is geen roestvorming. De beschadiging op de hoek is veroorzaakt door de vinder die er met zijn schop op stootte.

Reinder Johan Kahrel was een theehandelaar in Groningen. Op 12 november 1866 gaat hij, voor een periode van 10 jaar, een vennootschap tot het drijven van handel in thee aan met Sjoerd Bouwe Stienstra. In 1938 wordt Kahrels thee overgenomen door winkelketen De Gruyter. Deze jaartallen bevestigen de datering aan de hand van de huisvuillaag: 1910-1930.

Voor verdere informatie: www.stienstra.net.

Vian Gast

Kegels van de slager

Archeologisch onderzoek geeft niet alleen een beeld van de handel en wandel van volwassenen, maar soms ook van de activiteiten van kinderen, zoals deze twee speelkoten, die in de jaren negentig gevonden zijn bij een opgraving bij de Schoolstraat. Het materiaal van deze opgraving wordt met dat van enkele

Twee speelkoten, opgegraven in de Schoolstraat in Voorburg (foto: Wim van Horssen).

andere opgravingen en waarnemingen uit dezelfde straat momenteel door de werkgroep uitgewerkt om daarover mogelijk volgend jaar te publiceren.

De twee botten zijn gevonden in een als afvalput gebruikte waterput en in een afvalkuil. Het zijn de eerste teenkoten (phalanx prima) van een rund of varken, waarmee een spel werd gespeeld.

Er zijn allerlei spellen met koten bekend, maar met de gevonden koten is zonder twijfel gekegeld. Dit kegelspel is afgebeeld op het bekende schilderij 'Kinderspelen' uit 1560 van Pieter Breughel de Oude. Bij dit spel werden de speelkoten rechtop gezet, waarbij ze meestal steunden tegen een muur of traptrede. Deze in een rij opgestelde koten moesten dan vanachter een lijn met een werpkoot worden omgegooid.

Kegelen met koten. Pieter Breughel de Oude, Kinderspelen (detail), 1560 (foto: Wikimedia Commons, Kunsthistorisches Museum Wenen).

De werpkoot werd verzwaard om er beter mee te kunnen gooien. Daarvoor werd er een gat ingeboord, dat werd gevuld met lood of

een ander metaal. Ook werden er wel spijkers ingeslagen om de koot te verzwaren. Een van de twee gevonden koten heeft inderdaad zo'n uitgeboorde holte, waardoor hij herkenbaar is als werpkoot. De inhoud ervan is echter verdwenen. Het lood werd er namelijk soms weer uitgehaald om te smelten en te hergebruiken.

Speelkoot van de Schoolstraat met uitgeboorde holte (foto: Wim van Horssen).

Op beide koten is aan de bolle kant een merkteken ingekrast. Op de werpkoot is dat een zandloperachtige figuur met twee dwarsstreepjes en op de 'gewone' koot een langwerpige rechthoek met ongeveer tien dwarsstreepjes. Wat de precieze bedoeling van die krassen is, is niet duidelijk. Mogelijk waren het eigendomskenmerken, was het een versiering of dienden de krassen voor het tellen van de punten.
Volgens het oude rijmpje "Het koten is een zoet vermaak / voor jongens, maar geen meisjeszaak", hielden vooral jongens zich met dit spel bezig. Een favoriete plek voor het spel was de kerk met zijn vlakke vloer waarbij de koten tegen een grafsteen konden worden aangezet. Dat was dan ook een reden voor menig gemeentebestuur om het kootspel in de kerk nadrukkelijk te verbieden.
Wim van Horssen

Website: www.awlv.nl

Voorzitter: Kees van der Brugge
Telefoon: 070-3272859
Email: cavanderbrugge@casema.nl

Secretaris: Vian Gast
Telefoon: 06-11474762
Email: secretariaat@awlv.nl

Werkruimte: Van Naeltwijckstraat 9a,
2274 NV Voorburg
Werkavonden woensdag vanaf 20.00 uur.

Emailadres van de redactie:
joanneke.hees@gmail.com